

ВАСИЛЬ СТУС: ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКІ КОРЕЛЯЦІЇ, КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ РЕЦЕПЦІЇ, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

УДК 821.161.2 В. Стус

Леся ІВАСЮК

доктор наук,

Інститут славістики Віденського університету

ПРОБЛЕМАТИКА РЕЦЕПЦІЇ ВАСИЛЯ СТУСА В НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ПРОСТОРІ

Схарактеризовано сучасний стан і проблематику рецепції феномену Василя Стуса в німецькомовному просторі; показано однопланове сприймання творчості Стуса в німецькомовних країнах; визначено основні перешкоди на шляху до ширшого підходу до життя і літературного доробку Стуса; встановлено відсутність відповідного теоретичного підґрунтя для осягнення інтелектуальної опозиції в комуністичних таборах (концентраційних та трудово-виправних) СРСР; подані і проаналізовані приклади сприймання Стуса в різних жанрах у німецькомовному просторі; вказано на фрагментарний, опосередкований і завужений контекстами підхід до осягнення рецепції Стуса, а також на можливість його подолання.

Ключові слова: Василь Стус, рецепція, Україна, німецькомовний простір, Анна-Гая Горбач, тоталітаризм, комунізм, фашизм, інтелектуальна опозиція.

Попри об'ємну літературу, присвячену феномену Василя Стуса, його комплексне і міждисциплінарне вивчення в Україні знаходиться все ще на посередньому рівні. Під поняттям „феномен” мається на увазі не лише інтелектуальна спадщина Стуса та її вплив на суспільну свідомість, але й сама його особистість і світоглядна позиція. Отож не диво, що в німецькомовному просторі ім'я Стуса пересічній людині майже невідоме, а в наукових колах, які переважно опираються на дослідження українських літературознавців та лінгвістів, воно зредуковане до дещо спрощеного й однопланового іміджу „поета за ґратами”.

В цій статті буде проаналізована рецепція Василя Стуса в німецькомовному просторі упродовж останніх трьох десятиліть, зокрема в Австрії та Німеччині, а також у Швейцарії. Історію цієї рецепції можна охарактеризувати як коротку й одномірну. В інших німецькомовних країнах інтерес до Стуса зовсім відсутній. Тяглість

як така у сприйманні доробку й особистості Стуса в німецькомовному просторі не спостерігається. До уваги братимуться найбільш репрезентативні тексти різних жанрів, зокрема академічні, науково-популярні, автобіографічні, а, окрім того, деякі німецькомовні передруки книжечок самвидаву 80-их років у Берні. Роль Швейцарії обмежується саме книгами цієї серії переважно у вісімдесятих роках, тому мову вестимемо головним чином про Австрію та Німеччину.

Щодо рецепції в медіальному просторі, то після „буму” 1985 року, коли смерть Стуса стала інформаційним приводом для провідних газет та журналів Західної Європи, і окремих газетних статей упродовж наступних п'ятьох-шістьох років, не знаходимо майже ніяких рефлексій про поета. Про фундаментальні монографії з аналізом доробку Стуса чи історично-критичні німецькомовні видання його творів поки що говорити не доводиться. Мало уваги приділяється вивченню впливу німецької літератури на поезію Стуса, про що вів мову Леонід Рудницький у доповіді „Василь Стус і німецька література. Відношення поета до Гете і Рільке” [2], а також тим перекладам, зроблених Стусом із німецької, які вдалося врятувати. Не знайшли глибокого висвітлення листи Стуса до німкені Христини Бремен у контексті інтелектуальної історії. Врешті, за винятком об'ємного трактування Стуса в рамках екзистенціалізму, залишається поза увагою і ширше формулювання питання про Стуса та його твори як явище європейської та світової культури.

Насамперед слід висвітлити причини відсутності у вищезгаданих країнах зацікавленості і потреби вивчення спадщини і життя Стуса. На наш погляд, першою і головною перешкодою в такому повільному „наближенні” до українського письменника стає дистанція, яку німецькомовні автори, насамперед славісти та історики Австрії, Німеччини та Швейцарії, все ще зберігають щодо дослідження комуністичної тоталітарної системи на теренах колишнього СРСР.

Всебічно опрацьовуючи історію своїх країн, у тому числі австрійського та німецького фашизму – що в суспільному житті Німеччини та Австрії небезпідставно становить головну умову усвідомлення тоталітарного минулого – дослідники ізолювали себе від можливості звертати бодай поверховий погляд у бік історії України у складі СРСР і таких її інтелектуалів, як Стус, які, відкидаючи комуністичну систему, ставали її жертвами. Таким чином, втрачаються з одного боку вагомі аспекти вивчення стратегій обох тоталітарних режимів щодо творчості інтелектуальної еліти в умовах диктатури і нищення інтелектуальної опозиції системою. А з

іншого боку, поза увагою залишається якість інтелектуальної опозиції в таборах СРСР.

У країнах Західної Європи компаративістський підхід до ідеологій та злочинів комуністичного та фашистського режимів, а також позиціонування їх на одному рівні довго були табуовані. Глибоке опрацювання цієї теми почалося лише останнім часом, як от у збірнику академічних статей за редакцією Франка-Лотара Кролля і Барбари Цинпфенніг „Ідеологія і злочин: комунізм та націонал-соціалізм у порівнянні” („Ideologie und Verbrechen: Kommunismus und Nationalsozialismus im Vergleich”), який має вийти друком у Мюнхені цього року [22].⁴⁰

Австрія теж зробила перший крок у вивченні комуністичної системи та її жертв, зокрема з-поміж інтелектуальної еліти до 1945 року [25]. Однак у підході австрійського та ірландського істориків домінує цілеспрямоване фокусування на особі Сталіна і на періоді його перебування при владі. Така фіксація уваги на одній людині дещо спотворює загальну картину комуністичної ідеології, всіх її творців та реалізаторів. Водночас концентрація на одному з комуністичних „вождів” ускладнює теоретичний і практичний підхід до вивчення комуністичної системи як довготривалого явища загалом і до нищення інтелектуальних еліт у контексті комуністичної стратегії зокрема.

Перевагою австрійського підходу є усвідомлення науковими колами „спільного минулого” Австрії, мається на увазі імперії Габсбургів, з частиною українських земель, як от Галичина, Буковина та Закарпаття.⁴¹ Відповідно, у книзі Маклафліна і Фогля зберігається „панорамний” погляд на історію і подаються біографії українців Австро-Угорщини (і громадян, і тих, хто тимчасово перебував на території Австро-Угорщини), що стали жертвами комунізму. Однак поза рамки „австрійської Галичини” та комуністичних злочинів за Сталіна більшість німецькомовних досліджень не просуваються. А отже, інтелектуальний і мистецький спадок тих, хто творив у табірних умовах після смерті Сталіна дуже рідко, або загалом не потрапляє в поле зору потенційних дослідників з німецькомовного простору, незважаючи на те, що фундамент для розуміння суті фашистського і комуністичного режимів було закладено істориком Стефаном Куртуа та його колегами ще 1997 року в збірнику статей

⁴⁰ Ця книга є результатом триденної міжнародної конференції, яка відбулася в листопаді 2010 року в німецькому місті Пассау. До того часу існували дослідження, присвячені окремим спільним нацизму і комунізму аспектам. Як приклад можна навести історію концтаборів Анджея Камінського, що вийшла 1982 року в Німеччині під назвою „Концентраційні табори з 1986 року до сьогодні. Аналіз” („Konzentrationslager 1896 bis heute. Eine Analyse”), де автор згадує Стуса [18, 99], та ін.

⁴¹ Зокрема Галичину з 2007 року вивчає з міждисциплінарної точки зору докторська колегія „Австрійська Галичина та її багатокультурна спадщина” в університеті Відня.

„Чорна книга комунізму – злочини, терор, репресії” („Le livre noir du communisme – Crimes, terreur, repression”) [8].

Другою причиною очевидної дезорієнтованості в осягненні феномену Стуса є його самоствердження, з одного боку, як яскравого індивідуаліста і філософа-екзистенціаліста, що був інтелектуально „доступним” лише невеликому колу читачів, з іншого боку – очевидне вкорінення його „я” в таких явищах і поняттях, як „нація” і „народ”, з якими внутрішня „комунікація” Стуса, насамперед через поезію, не переривається ніколи. Якість такого поєднання Стусових „колективних” (звернених до поняття „нація”, „народ”, „Україна”) та „індивідуальних” (звернених до внутрішнього ока, інтроверсивних) цінностей, а також їх утвердження в часи ізоляції та табірною існування „на межі” становить труднощі для дослідників, які не підготовлені в теоретичних питаннях національної політики компартії щодо неросійських народів СРСР. Мається на увазі реально насильницька і терористична політика, а не та декларативна, яка була зафіксована в конституціях СРСР та конституціях окремих республік. Та політика, якій протистояли – активно чи пасивно, на індивідуальному чи колективному рівнях – інтелектуали більшості республік СРСР. Отож, важко говорити про феномен Стуса поза політично-історичним контекстом. Відповідно *close reading* його текстів буде швидше заганяти читача на вузькі колії сприймання Стуса, ніж працювати на розширення і поглиблення його розуміння.

„Важко, а може навіть неможливо міряти вірші цього автора [Стуса – Л. І.] мірилом поширеної сьогодні літературної критики”, – слушно зауважив німецький журналіст і письменник Ганс Крістоф Бух два роки після смерті Стуса [6, 157].⁴² Мало що змінилося за той час. З огляду на те, що національна парадигма прочитання текстів (як історіографічних, так і літературних) для західноєвропейських дискурсів себе віджила як завузька і суб’єктивізована, а „нація” як поняття релятивізувалося теорією „уявлених спільнот” Бенедикта Андерсона [3], то стала очевидною потреба в оновленому і ширшому теоретичному підґрунті для висвітлення творчості інтелектуальної еліти в комуністичних таборах загалом і феномену Стуса зокрема.

Більшість наявних теорій, за досить відносним винятком *postcolonial studies*, пропонують вузькі або не зовсім відповідні площини для інтерпретації Стуса, його творчості та оточення. Ці теорії зазвичай апріорно проектуються на трактування різних явищ у колишніх радянських країнах. При цьому, як правило, не враховується специфіка національних, історичних та політичних

⁴² В оригіналі: „Es ist schwer, vielleicht sogar unmöglich, an die Gedichte dieses Autors die gängigen Maßstäbe der Literaturkritik anzulegen”. Переклад цієї та всіх інших цитат в цій роботі зроблений Лесею Івасюк.

чинників тих країн. Відповідно, в контексті УРСР творчість інтелектуальних еліт, які ототожнювали себе з українською спільнотою на протигагу радянській, рідко або загалом не розглядаються як об'єкти, на яких була спрямована агресія комуністичної системи саме на основі їхнього ототожнення з національною спільнотою. (Те ж стосується різною мірою інтелектуалів інших націй та етносів СРСР, що переслідувалися комуністичним режимом).

Так, викристалізуються констеляції, де змістовий потенціал і термінологічний інструментарій західноєвропейських теорій виявляється надто узагальненим і неповним для його застосування до комплексності такого специфічного явища, як творчість інтелектуальних еліт в умовах комуністичних таборів, зокрема в післясталінський час.

Так, у теорії Андерсона про нації як „уявлені спільноти” не знаходимо аналізу якості такої „уявленості” у спільноти, яку тоталітарний режим забороняв власне як спільноту, тобто в такій формі і з такими змістами, як вона себе „уявляла” і намагалася реалізувати, а особливо через інтелектуальну еліту. Характерно, що на цей елемент непрямим текстом вказав Гайнріх Бьолль у своєму інтерв'ю радіо Свобода 18 січня 1985 року: „Його [Стуса. – Л. І.] так званий злочин полягає в тому, що він пише свої поезії по-українськи [...]. Стус пише свідомо по-українськи” [1]. Бух зі свого боку наголошує, що вірші Стуса не створюють враження політичних, але сприймаються субверсивно [6, 155], тобто на одній-єдиній підставі – мовної ознаки – система „розкодовувала” „уявлену спільноту” інтелектуала і сприймала його як „реальну” в політичному контексті, тобто вбачала в ньому носія „уявленої спільноти”, яка становила реальну загрозу комуністичній системі.

Результатами „уявлення” спільноти інтелектуалами була їхня ізоляція, а в кінцевому результаті – смерть. Цікаво, що саме у стані ізоляції процес „уявлення” для Стуса ще більше інтенсифіковував присутність „його” спільноти. За рахунок жорстокої реальності табору, „уявлена спільнота” стає для Стуса такою ж реальною, якою вона є для системи аж до розвалу СРСР. Та частина „уявленої спільноти”, яка перебувала на свободі, вимирала як така, але водночас вона матеріалізувалася в творчості та філософії „горсток” інтелектуалів у таборах.

Теорія Андерсона про націю як „уявлену спільноту” відкрила науковцям широкі можливості для нових підходів у багатьох питаннях, однак вона видається нам надто вузькою й узагальненою для пояснення „уявленості” спільноти в реальному, а не уявленому

тоталітаризмі. Вона не враховує існування не просто окремих інтелектуалів як Стус, але й загалом кількісно і якісно значущого явища життя і творчості в комуністичних таборах інтелектуальної еліти, яка знаходилася на екзистенційній межі, що пролягала між „уявленою спільнотою” та реальною тоталітарністю.

Закрита система терору і репресій не давала можливості ні вільної уяви, ні вільного вибору в питаннях самоідентифікації. Саме тому Стус несе якісну зміну в розумінні життя і творчості інтелектуалів у контексті комуністичного режиму. В рамках теоретичної конструкції Андерсона спробуємо сформулювати відкриті питання наступним чином. Спільнота А (= система) терором забороняє спільноті Х (= українцям чи білорусам тощо) уявляти себе за формою і за змістом як Х (= як українці, білоруси тощо), але водночас спільноті Х дозволяється, або ж вона примушена уявляти себе спільнотою Y (= радянською, „системною” спільнотою). Якщо спільнота Х стає внаслідок невидимою за рахунок мімікрії чи фактичного перетворення у спільноту Y, або ж якщо спільнота Х як така ліквідується фізично спільнотою Y, то що в цьому випадку відбувається з інтелектуальним відтворенням спільноти Х? Де, ким, за яких умов і чи загалом таке відтворення відбувається? Якою є роль таких інтелектуалів, як Стус та інших в’язнів-мистців – композиторів, музикантів, художників, режисерів, перекладачів та ін. – у процесі відтворення спільноти Х?

Очевидно, що Стус інтелектуалізує, а отже, принаймні на наративному рівні матеріалізує те, що методично стирається системою. Стус-поет і Стус-філософ робить з „невидимої” спільноти „видиму”, в тому числі і для нього самого, про що він навіть пише в своєму щоденнику [15, 27]. Категорії „уявленості” в цій ситуації не зовсім спрацьовують, бо не враховують специфіку табірною існування „на межі” інтелектуальних еліт. Стусове позначення „палімпсест” характеризує не стільки процес „уявлення”, скільки матеріалізацію і продовження „стертого”, навіть якщо при цьому присутній чинник „уявлення”.

Саме такі виклики примушують німецькомовних дослідників наближатися до української літератури через творчість інших видатних особистостей, які інтелектуально не настільки або не в такій складній формі інтегровані в смисли політично-історичних сплетінь, а тому є доступнішим для пояснень згідно західноєвропейських теорій, як це відбувається зі сприйманням, скажімо, українського поета Богдана-Ігоря Антонича і поетів, що змушені були піти на компроміси з комуністичною системою (М. Рильський та П. Тичина) [34].

Подивимося на шлях, який прокладали собі тексти Стуса в німецькомовний простір і на їх сприймання там. Одними з імпульсів у рецепції Стуса в німецькомовних країнах стали книжечки, видані ще за його життя Анною-Галею Горбач та Удо Робе [14; 16] у Швейцарії в рамках передруку самвидаву. Ці брошурки були опубліковані в Берні. Звернемо особливу увагу на дві з них.

Перша містить у собі текст автобіографічного характеру колишнього в'язня Михайла Хейфеца [14]. Його, сучасними славістами майже непомічена стаття „Василь Стус – поет за колючим дротом” („Wassyl Stus – ein Dichter hinter Stacheldraht”)⁴³ пропонує головні для розуміння інтелектуальної спадщини Стуса політичні контексти і широкий погляд на життя української інтелектуальної еліти в комуністичних таборах. Швидкими і точними штрихами Хейфец окреслює психограму Стуса як мислителя і поета, свого роду „європеїзатора” української лірики. Подається коротка біографія Стуса і низка віршів із циклу „Палімпсести” в німецькому перекладі Анни-Галі Горбач та Марини Горбач. В 1988 році Анна-Галя Горбач запропонувала німецькомовним читачам окрему збірку перекладів поезії Стуса [17]. Раніше вийшов збірник поезій Івана Світличного, Євгена Сверстюка та Василя Стуса в перекладі німецькою [14].⁴⁴

Друга книжечка вийшла 1985 року в Берні під назвою „Юрій Бадзьо, Валерій Марченко і Василь Стус. Три українські в'язні сумління” („Jurij Badzio, Walerij Martschenko, Wassyl Stus. Drei ukrainische Gewissensgefängene”), де знову ж таки подається біографія Стуса і переклад його чотирьох віршів [16, 17–19, 24–26]. Як і багато інших книг самвидаву, що вийшли в Берні, вона розгортає німецькомовному читачеві полотно з фрагментами портретів українських інтелектуалів у комуністичних таборах.

Подивимося на рецепцію Стуса у двох автобіографічних творах, що вийшли в 2006 і 2010 роках. З найбільш репрезентативних текстів у сприйманні Стуса німецькомовним читачем треба виділити книгу німецької письменниці Уллі Ган „Поети і світ” („Dichter in der Welt”).

У. Ган подає в збірці есеїв, що вийшла 2006 року в Гамбурзі, короткий текст про Стуса, написаний нею 1988 року [11, 249–251]. Постать Стуса в цій книзі є однією з багатьох у низці поетів і поетес різних націй і світобачень. Ган подає біографію Стуса та інтерпретує його як поета за ґратами і на його прикладі стверджує, що поезія є чимось набагато більшим, ніж просто спосіб вижити [11, 250]. Стус –

⁴³ Українському читачеві цей текст Михайла Хейфеца відомий під назвою „Українські силпоети”, що був виданий 1984 року в видавництві „Сучасність”.

⁴⁴ Фрагменти зі щоденника і декількох листів Стуса також відомі німецькомовній публіці в перекладі Анни-Галі Горбач і Марини Горбач [15].

його доля і творчість – в її баченні є феноменом, який не потребує пояснення. Він говорить сам за себе і є віддзеркаленням усіх можливих вимірів життя і світу. „Перевтілення” слів у поезію відбувається у Стуса у процесі написання „проти“ або „всупереч” фізичній та духовній смерті. Письменниця підкреслює двоякість чуттєвого світу в поезії Стуса: як от дні й ночі, які водночас і пригнічують і дарують силу; батьківщина, яка є і соком, і отрутою; смерть, яка є і другом, і ворогом, і спокусницею; перемоги, які є водночас і втратами тощо. Для У. Ган Стус залишається попри його перебування на екзистенційній межі – а, можливо, саме тому – поетом сподівання. Вже з сучасної перспективи, вона ознайомлює читачів зі сприйманням Стуса в Україні: про його посмертне нагородження Державною премією Шевченка в 1993 році і про те, що його твори вільно видаються і читаються.

Цей есей, звісна річ, дає лише уявлення про феномен Стуса, однак у ньому яскраво подається політичний та історичний контексти Стусової поезії.

Цікавий ще інший німецькомовний текст автобіографічного характеру. Йде мова про щоденник німецької письменниці родом із НДР Сари Кірш, що вийшов у Мюнхені 2010 року під назвою „Базікання сорок” („Das Krähengeschwätz”) [20]. Він охоплює записи з 7 березня 1985 року по 15 грудня 1987 року. Запис 7 вересня 1985 року фіксує смерть Стуса: „Отже, Стус помер. Власне, я мала би з того тішитися, бо вони його роками мучили, адже він був гостроколом в їхньому тілі. Маяковський і Єсенін чекали на нього з револьверним салютом, а відтак вони знову і знову себе розстрілювали, і сміялися, немов коні в Першій світовій війні і разом зі Стусом споглядали вниз на планету, в глибини покритого снігом Сибіру, де він [Стус – *Л. І.*] бачив блискучі, столітньої давності сліди доріг, пройдених ув’язненими. Вони створювали заплутаний сяючий візерунок. Анна і Марина [очевидно Анна Ахматова і Марина Цветаєва – *Л. І.*], але й Едіт Сьодергран – у них на губах, що сіпалися, вітанням звучала поема Пушкіна. Вони називали Стуса болем їхнього серця” [20, 57].⁴⁵

Літературознавець Лео Трухляр у своєму аналізі щоденникової прози Кірш наголошує звернення письменниці до катастрофи Чорнобиля і на одному подиху згадує і її запис про смерть Стуса.

⁴⁵ В оригіналі: „Stusalsoisttot, undeigentlichsollichteichfrohdarübersein, weil sie ihn jahrelang geschunden haben, da er der Pfahl in ihrem Fleisch war, und Majakowski und Jessenin erwarteten ihn mit einem Trommelrevolversalutschuss, und anschließend erschossen sie sich wieder und wieder, und sie haben wie Pferde im Ersten Weltkrieg gelacht und mit Stus auf den Planeten heruntergesehen, tief ins verschneite Sibirien rein, wo er die jahrhundertalten Wegspuren der Gefangenen leuchten sah, und das gab ein verwirrendes gleißendes Muster, und Anna und Marina, aber auch Edith Sudergran, alle haben sie zu seiner Begrüßung ein Poem von Puschkin auf ihren zuckenden Lippen gehabt und nannten Stus Herzweh”.

Такий імідж „апокаліптичної України”, базований на декількох найбільш „резонансних” трагедіях України у складі СРСР, видається нам властивим для бачення України не лише в німецькомовному просторі, але й загалом у західноєвропейських країнах. Водночас Трухляр наголошує, що в таких фрагментарних візіях проглядає критичне усвідомлення часу і політичне тло текстів [33, 57]. Стус стає таким чином складовою філософської саморефлексії письменниці.

Кірш розповідає, що посилала Стусові щомісяця листи зі зворотною адресою „Amnesty International”. Вона знала, що ці листи йому ніколи не передають, однак сподівалася, що сам факт, що його знають за кордоном, хоч якимось чином зможе захистити Стуса перед системою.

Як бачимо з вищенаведеної цитати, Кірш сприймає Стуса поза контекстом української історії та культури, і ставить його в асоціативний ряд із російськими поетами та поетесами. (Народжена в Санкт-Петербурзі Едіт Зьодергран була наполовину шведкою, наполовину фінляндкою і писала лірику переважно шведською мовою).

В цьому короткому записі вони всі – Маяковський, Єсенін, Цветаєва, Ахматова, Сьодергран і, врешті, Пушкін, взаємодіють щодо Стуса. При цьому кидається у вічі дещо суб’єктивізована і досить хаотична канва асоціацій німецької письменниці, базована на російській літературі та культурі. Експліцитний європейський контекст як такий відсутній. Стус для Кірш є одним із мучеників російської культури в російському історичному контексті, при чому уникається відкриття „подвійного дна“ таких патетично-узагальнених паралелізувань, як, наприклад, російського націоналізму Пушкіна у його баченні українського питання, або ж досить неоднозначного ставлення Маяковського до України, що коливався між любов’ю і самоідентифікацією, з одного боку, і великодержавницьким шовінізмом – з іншого. Національний контекст, зокрема домінування російського елемента над українським, витісняється в Кірш призвою російської культури і Сибіру як місця мук і тюрми більшості потужних інтелектуалів. Відповідно, місця для української специфіки феномену Стуса та ізоляції інтелектуала від „його“ спільноти в Кірш не залишається

Особливу увагу треба приділити академічному трактуванню Стуса. Одним із перших глибоких літературознавчих аналізів поезії Стуса стала стаття українського поета і перекладача з Едмонта Яра Славутича „Єдність душ: поезія Василя Стуса” („Einheit der Seelen:

Die Poesie von Vasyľ Stus”), де особливо наголошується на специфіці лінгвістичного відтворення емоційного світу поета [31].

Стаття австрійського славіста Альоїза Волдана „Поезія як альтернатива до гноблення. Про лірику Василя Стуса” („Dichtung als Alternative zur Unterdrückung. Zur Lyrik von Vasyľ Stus”), що вийшла у збірнику „Дух і влада. Письменники і держава в Центральній Європі в „короткому сторіччі” 1914–1991” („Geist und Macht. Schriftsteller und Staat im Mitteleuropa des „kurzen Jahrhunderts” 1914–1991”) є одним із перших ґрунтовних академічних аналізів віршів Стуса. Творення поезії людиною в умовах виживання в таборах інтерпретується не тільки як протест проти режиму, але і як його альтернатива, тобто „альтернатива до гноблення” [35, 373]. В роботі подаються головні характеристики поезії Стуса: сарказм та іронія, особливо у критиці пристосуванців, поєднання запозичень як з української, так і світової літератур, сатиричність, використання загострено абсурдних конструкцій, звернення до історії України і проектування її на актуальну ситуацію в радянській Україні, і, врешті, Стусова критика самих українців.

З посиланням на цикл віршів „Костомаров у Саратові” славіст зауважує кристалізацію центральних мотивів у поезії Стуса: самота, туга і біль [35, 373]. В контексті аналізу традиційно-національних, фольклорних з одного, і сучасних елементів з іншого боку в поета відзначається його вміле використання елементів традиційного: неочікуване, майже постмодерне трактування і звернення Стуса до сюжетів із традиційних дискурсів. Згідно Волдана, поет створює світ трагізму людського життя саме через традиційні елементи, виводячи його на індивідуальний рівень. Славіст наголошує на застосуванні фольклору на противагу комуністичній пропаганді. Використання фольклористичного інструментарію славіст пояснює Стусовим прагненням захисту і окреслення площини для самоідентифікації в політично і мовно ворожому оточенні.

Стусові тексти, що підпадають під категорію афоризмів і є формою критики „реалістичного соціалізму” Волдан характеризує як опір не колективного, а індивідуального „я”, як голос інтелектуала, який фізично залежить від системи та її представників, але духовно знаходиться вище за них. На думку Волдана, в таких текстах особливо чітко простежується вплив світової літератури, тобто „інтернаціональні впливи”, а не національні.

Волдан вказує на зворотній бік сатиричної критики Стуса – це прямо і патетично сформульовані попередження, заклик і меседж до „ти”, яке спочатку є лише варіантом ліричного „я”, а потім від нього осамостійнюється [35, 380].

Врешті, славіст звертається до аспекту екзистенціальності поезії Стуса: роздвоєння на духовне і фізичне існування, відчуження власного „я” під тиском тоталітаризму, сумніви у власній ідентичності, деперсоналізація, втрата особистої „історії” в перспективі майбутнього – тобто все те, що веде до знищення особистості системою.

Стаття Волдана перегукується з німецькомовною працею українського літературознавця і германістки Лариси Цибенко, що була надрукована у збірнику „Пам’ять і забуття як принципи мислення” („Erinnern und Vergessen als Denkprinzipien”) 2002 року в німецькому місті Санкт-Інгберт. Робота Цибенко „Палімпсести пам’яті: згадування як опір, забуття як прощення” („Palimpseste des Gedächtnisses: Erinnern als Widerstand, Vergessen als Vergeben”) [9, 173–182], так як і вищенаведена стаття Волдана, частково опирається на аналіз німецької славістки Ельзбет Вольффгайм у передмові до збірки перекладів віршів із циклу „Палімпсести”, зробленої Анною-Галею Горбач і виданою в Берні [17, 5–11]. Стаття Цибенко, мабуть, найбільше наближена до політичної субстанції Стусової особистості. В її роботі наголошується історичне тло, де Стус стає читачеві доступним як феномен поневоленої нації, власне, свого роду логічним наслідком протесту проти нівеляції тоталітарною системою його індивідуальних цінностей, серед яких Україна посідала перше місце. Поняття пам’яті, процесу пам’ятання і забуття є при цьому центральними в контексті розуміння Стуса-поета.

Спільними сегментами інтерпретації вищезгаданих трьох дослідників є наголошення теми самотності в поезії Стуса, стан на екзистенційній межі в умовах табору, мотив загрози втрати ідентифікації та деперсоналізації, і, зрештою, нерозривний зв’язок Стуса з поняттям „батьківщина” і водночас приналежність інтелекту Стуса до світової культурної спадщини, з якої він, поряд з українською, черпав матеріал. Вольффгайм навіть пропонує тезу, що Стус, як і Осип Мандельштам, хавався за західноєвропейську культуру як за останню соломинку, яка допомогла б йому вижити, а Україна стала для Стуса „завуженим вирізом європейськості. Саме заради такої України він пожертвував собою [17, 9–10]. Очевидною константою у сприйманні Стуса є підкреслення вищезгаданого двоякого підходу поета до написання віршів: з одного боку на базі традиційних народних ресурсів, з іншого – на основі їх модернізації – як результат інтелекту, вихованого на світових зразках.

Вищеназваними текстами обмежується німецькомовна рецепція Стуса, де він, нехай і різною мірою, але все ще залишається в її

центрі. Існує низка текстів, у яких Стус постає контекстуалізованим і фрагментарним.

Так, наприклад, німецький письменник Кунце родом із НДР у 90-х роках нагадує світу про смерть Стуса у збірнику своїх інтерв'ю [23, 71]. Іван Пісковий у німецькомовній статті називає Стуса серед інших імен репресованих [28, 134]. Дмитро Наливайко пропонує німецькомовному читачеві погляд на поезію Рільке і її вплив на Стуса [26, 57–58]. Роком пізніше в Зальцбурзі виходить номер журналу *Література і критика* („Literatur und Kritik”), присвячений Україні. Там знаходимо низку віршів Стуса в німецькому перекладі Анни-Галі Горбач та Саші Поляни (Sascha Polany) [32, 60–62, 65], а також вірш Василя Голобородька німецькою мовою, присвячений Стусові [13, 62–63].

Зустрічаємо „курсорні” згадки про Стуса у книзі Гергарда Сімона „Національна свідомість неросійських національностей у Радянському Союзі” („Das nationale Bewusstsein der Nichtrussen in der Sowjetunion”) [30, 72] і в „Малій історії України” („Kleine Geschichte der Ukraine”) історика Андреаса Каппелера в контексті дисидентського руху [19, 243]. Доносить і Тимофій Гаврилів інформацію про Стуса-перекладача в контексті мовних питань, зокрема процесу перекладу [12, 87–101]. Клаудія Дате подає Стуса в контексті дисидентської літератури України в інформативній статті-аналізі літературних ринків України і німецькомовного ринку [10, 266]. Таке опосередковане бачення і подання Стуса через певний вузький контекст досить типове для німецькомовного простору.

Часто на популярному рівні носієм і „передавачем” інформації про Стуса в німецькомовному просторі є українці або поляки. Зокрема, з перекладів текстів Юрія Андруховича теж впливає постать Стуса в контексті української історії [4, 8]. Те ж стосується німецького перекладу статті Левка Лук'яненка „Und was weiter?” („Що далі?”) [24, 94] або ж статті польського літературознавця Богуслава Бакули „Ключ до Києва” („Der Schlüssel zu Kiew”), яка в скороченій формі була перекладена з польської на німецьку й опублікована в Берліні [5, 9–10], та низка інших текстів. Лев Копелєв, германіст і дисидент родом із Києва, подає у збірці статей, що вийшла 1991 року в Гамбурзі, текст „Ukrainische Poesie – Unsterblichkeit eines Volkes” („Українська поезія – безсмертя народу”), який був написаний 1983 року [21, 57–60]. Автор бачить Стуса та інших поетів-дисидентів у контексті української історії, в якій Копелєв зауважує одну фундаментальну константу: намагання вижити національно з боку українців і намагання запобігти такому виживанню з боку політичних систем. Стус і українська поезія

загалом – Копелев не випадково згадує Шевченка, якого було ізольовано від України і заборонено писати і малювати – є запорукою поборення насильства над нацією з боку системи. Саме тому Копелев вказує на кризові моменти в національному житті українців, серед них Голодомор та розправи над інтелектуалами. Стус посідає в українській ліриці особливе місце – як „метафізично мислячий візіонер” [21, 60].

Перелік таких своєрідних пунктуалізмів у рецепції поета можна продовжити, однак це не міняє факту відсутності прогресу в сприйманні феномену Стуса в німецькомовному просторі. Отож, можемо стверджувати про існування свого роду подвійного „*Verführungsangst*”⁴⁶ у німецькомовному просторі щодо Стуса як самостійного і повноцінного об’єкта дослідження. Наслідком переважно невиправдано вузького підходу до феномену інтелектуала в табірній структурі СРСР є не зовсім адекватне вивчення феномену Стуса, в межах якого не враховуються політичний та історичний змісти, які щодо поезії і світогляду Стуса є, на наш погляд, вирішальними. Ганс Крістоф Бух, німецький письменник і журналіст, відомий своїми публікаціями про Стуса в німецькій газеті ліберального напрямку *Час* (*Die Zeit*), опублікував 1987 року збірку своїх статей під назвою „Прогулянка лісом. Неполітичні роздуми над літературою і політикою“ („*Waldspaziergang. Unpolitische Betrachtungen zu Literatur und Politik*”). Дві статті з цієї книги, написані й надруковані в 1984 і 1985 роках в *Час*, містять деякі аспекти щодо рецепції Стуса в Західній Європі, які відображають дезорієнтованість західноєвропейської публіки у сприйманні інтелектуальної еліти СРСР „за ґратами“ в контексті „холодної війни”: „Нам на Заході [...] він [В. Стус – *Л. І.*] і такі як він, видаються порушниками спокою, які ставлять під сумнів наші політичні домовленості, згідно яких конфлікти на світі ґрунтуються виключно на непорозуміннях, які можна усунути за допомогою посиленних контактів і кращого конфлікт-менеджменту. [...] Нашій ліберальній громадськості складно зрозуміти радянських дисидентів, до яких ми ставимось загалом з симпатією як на тих, хто політично переслідується, однак їхні декларації ми часто сприймаємо зі збентеженістю”⁴⁷ [6, 155–156].

⁴⁶ Нім.: Страх торкатися чогось чи когось в прямому і переносному значенні.

⁴⁷ В оригіналі: „Bei uns im Westen [...] erscheinen er und seinesgleichen als Störenfriede, die unsere politischen Übereinkünfte in Frage stellen, denen zufolge die Konflikte in der Welt einzig und allein auf Missverständnissen beruhen, die durch vermehrte Kontakte und besseres Konfliktmanagement aus der Welt geschafft werden können. [...] Unsere liberale Öffentlichkeit tut sich schwer mit sowjetischen Dissidenten, denen wir zwar, als politisch Verfolgten, eine generelle Sympathie entgegenbringen, deren Verlautbarungen wir aber oft genug als peinlich empfinden”.

Сьогодні, вже поза контекстом „холодної війни”, можна принаймні в німецькомовному просторі, констатувати затягнення такої „збентеженості” у сприйманні доробку інтелектуалів та мистців у комуністичних таборах СРСР загалом і Стуса зокрема. Інертне наближення дослідників німецькомовного простору до опрацювання комуністичного тоталітаризму на теренах СРСР сповільнює їхню рецепцію спадщини інтелектуальної опозиції в комуністичних таборах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виступ* лавреата Нобелівської нагороди Генріха Белля на захист Василя Стуса 18 січня 1985 р. (радіоінтерв'ю). З передавань радіо „Свобода” 1985: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/stus/r04.html>
2. *Рудницький, Леонід* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/stus/r24.html>, (16.11.2013).
3. *Anderson, Benedict*, *Imagined Communities* („Уявлені спільноти”). – London : Verso, 2006. – 248 p.
4. *Andruchowysch, Juri*, *Befreiendes Gestikulieren. Mit der Poesie über die Sprache hinausgehen* („Жестикуляція, що звільняє. Виходити з поезією поза межі мови”) // *Wohin geht das Gedicht* („Куди рухається вірш”) / Roman Bucheli (Hrsg.). – Göttingen : Wallstein, 2006. – S. 7–13.
5. *Bakula, Boguslaw*, „Ключ до Києва” („Der Schlüssel zu Kiew”) // *Osteuropa* 54 (2004), 7. – S. 3–17.
6. *Buch, Hans Christoph*, *Kein Tropfen Morgenrot. Über Wassyl Stus* („Без краплини ранкової зорі. Про Василя Стуса”) // *Waldspaziergang. Unpolitische Betrachtungen zu Literatur und Politik* („Прогулянка лісом. Неполітичні роздуми над літературою і політикою”) / Hans Christoph Buch (Hrsg.). – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1987. – S. 155–158.
7. *Buch, Hans Christoph*, *Postskriptum. Weder Recht noch Gnade* („Постскриптум. Без права і без помилування”) // *Waldspaziergang. Unpolitische Betrachtungen zu Literatur und Politik* („Прогулянка лісом. Неполітичні роздуми над літературою і політикою”) / Hans Christoph Buch (Hrsg.). – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1987. – S. 159–160.
8. *Courtois, Stephane* u. a. (Hrsg.), *Le livre noir du communisme – Crimes, terreur, repression* („Чорна книга комунізму – злочини, терор, репресії”). – Paris : Robert Laffont, 1997. – 923 p.
9. *Cybenko, Larissa*, *Palimpseste des Gedächtnisses: Erinnern als Widerstand, Vergessen als Vergeben* („Палімпсести пам'яті: згадування як опір, забуття як прощення”) // *Erinnern und Vergessen als Denkprinzipien* („Пам'ять і забуття як принципи мислення”) / Herbert Arlt (Hrsg.). – St. Ingbert : Rührig Universitätsverlag, 2002. – S. 173–182.
10. *Dathe, Claudia*, *Das deutsch-ukrainische literarische Feld: Akteure und Asymmetrien* („Німецько-українське літературне поле: учасники і асиметрії”) // *Zwischentexte. Literarisches Übersetzen in Theorie und Praxis* („Між-тексти. Літературний переклад в теорії і на практиці”) / Claudia Dathe u. a. (Hrsg.). – Berlin : Frank&Timme, 2013. – S. 255–286.

11. *Hahn, Ulla*, Dichter in der Welt. Mein Schreiben und Lesen („Поети і світ. Про що я пишу і читаю”). – München : Deutsche Verlags-Anstalt, 2006. – 316 S.

12. *Havryliv, Tymofiy*, Die vier „Todesfugen” der „Todesfuge” („Чотири „фуги смерті” однієї „фуги смерті””) // Vom Glück sich anzustecken. Möglichkeiten und Risiken im Übersetzungsprozess („Про щастя бути інфікованим. Можливості та ризику в процесі перекладу”) / Martin A. Hainz (Hrsg.). – Wien : Braumüller, 2005. – S. 87–101.

13. *Holoborodko, Wasyl*, Für Wasyl Stus („Василеві Стусові”) // Literatur und Kritik („Література і критика”), 301–302 (1996). – S. 62–63.

14. *Horbatsch, Anna-Halja*, Angst – ich bin dich losgeworden. Ukrainische Gedichte aus der Verbannung („Страху – я позбувся тебе. Українські вірші із заслання”). – Hamburg : Gerold & Appel, 1983. – 127 S.

15. *Horbatsch, Anna-Halja*, Horbatsch, Marina (Hrsg.) Aus dem Tagebuch des Wassyl Stus. Ein Dichter im Widerstand („Зі щоденника Василя Стуса. Поет в опорі”). – Hamburg : Gerold & Appel, 1984. – 47 S.

16. *Horbatsch, Anna-Halja*, Robe, Udo, Jurij Badzio, Walerij Martschenko, Wassyl Stus. Drei ukrainische Gewissensgefängene („Юрій Бадзьо, Валерій Марченко і Василь Стус. Три українські в’язні сумління”). – Bern : Kuratorium Geistige Freiheit, 1985. – 26 S.

17. *Horbatsch, Anna-Halja*, Du hast dein Leben nur geträumt. Eine Auswahl aus der Gedichtssammlung Palimpseste 1971-1979 („Твоє життя тобі тільки привиділось, причулося. Вибране з циклу віршів „Палімпсести” 1971-1979”). – Hamburg : Gerold & Appel, 1988. – S. 153.

18. *Kamicki, Andrzej J.*, Konzentrationslager 1896 bis heute. Eine Analyse („Концентраційні табори з 1896 року до сьогодні. Аналіз”). – Stuttgart u. a. : Kohlhammer, 1982. – 289 S.

19. *Kappeler, Andreas*, Kleine Geschichte der Ukraine („Мала історія України”). – München : Beck, 2000. – 299 S.

20. *Kirsch, Sarah*, Krähengeschwätz („Базікання сорок”). – München : Deutsche Verlags-Anstalt, 2010. – 175 S.

21. *Kopelew, Lew*, Ukrainische Poesie – Unsterblichkeit eines Volkes („Українська поезія – безсмертя народу”) // Und dennoch hoffen. Texte der deutschen Jahre („І попри все сподіватися. Тексти з німецьких років”) / Lew Kopelew (Hrsg.). – Hamburg : Hoffmann und Campe, 1991, S. 57–60.

22. *Kroll, Frank-Lothar*, Zehnpfennig, Barbara (Hrsg.), Ideologie und Verbrechen: Kommunismus und Nationalsozialismus im Vergleich („Ідеологія і злочин: комунізм та націонал-соціалізм в порівнянні”). – München : Fink Verlag, 2013. – S. 240 (в друці).

23. *Kunze, Reiner*, Wo Freiheit ist... Gespräche 1977–1993 („Там, де свобода... Розмови 1977–1993”). – Frankfurt am Main : Fischer, 1994. – 239 S.

24. *Lukjanenko, Levko*, Und was weiter? („Що далі?”) // Jahrbuch der Ukrainekunde („Річник українознавства”), München : o. A., 1989. – S. 84–126.

25. *McLoughlin, Barry*; Vogl, Josef, ... Ein Paragraph wird sich finden. Gedenkbuch der österreichischen Stalin-Opfer (bis 1945) („...а параграф знайдеться. Книга пам’яті австрійських жертв Сталіна (до 1945 року)”). – Wien : Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, 2013. – 622 S.

26. *Nalyvajko, Dmytro*, R. M. Rilke und die Ukraine als komplexes Problem („Р. М. Рільке та Україна як комплексна проблема”) // Von Taras Schewtschenko

bis Joseph Roth. Ukrainisch-Österreichische Literaturbeziehungen („Від Тараса Шевченка до Йозефа Рота. Українсько-австрійські літературні відносини“) / Wolfgang Kraus, Dmytro Zatons'kyj (Hrsg.).

27. Peter Lang, 1995. – S. 49–59.

28. Piskowyj, Iwan, Der Zerfall der Sowjetunion und die Unabhängigwerdung der Ukraine („Розвал Радянського Союзу і становлення самостійної України“) // Dissonanzen in Europa. Der neue Nationalismus und seine Folgen („Дисонанси в Європі. Новий націоналізм та його наслідки“) / Michael Geistlinger (Hrsg.). – Wien : Braumüller, 1994. – S. 129–141.

29. Schäfer, Günther, Kiev entdecken. Rundgänge durch die Metropole am Dnepr („Відкривати для себе Київ. Прогулянки метрополією на Дніпрі“) / Sabine Fach, Bernd Schwenkros (Hrsg.). – Berlin : Trescher, 2007. – 413 S.

30. Simon, Gerhard, Das nationale Bewusstsein der Nichtrussen in der Sowjetunion („Національна свідомість неросійських національностей в Радянському Союзі“). – Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1986. – 101 S.

31. Slavutych, Yar, Einheit der Seelen: Die Poesie von Vasyly' Stus („Єдність душ: поезія Василя Стуса“) // Jahrbuch der Ukrainekunde („Щорічник українознавства“) / Hryhorij Waskowycz (Hrsg.). – München : o. A., 1983. – S. 207–220.

32. Stus, Wasyly, Gedichte aus dem Lager („Вірші з табору“) // Literatur und Kritik („Література і критика“), 301-302 (1996). – S. 60–65.

33. Truchlar, Leo, Lichtmusik. Zur Formensprache zeitgenössischer Kunst („Музика світла. Про мову форм сучасного мистецтва“). Teilband 1. – Wien : Lit Verlag, 2013. – 525 S.

34. Wanner, Adrian, Der Klang von Sonnenklarinetten. Drei Lyriker der ukrainischen Moderne. Gedichte ukrainisch-deutsch („Звук сонячних кларнетів. Три лірики української модерні. Вірші українською і німецькою“). – Zürich : Pano Verlag, 2008. – S. 155.

35. Woldan, Alois, Dichtung als Alternative zur Unterdrückung. Zur Lyrik von Vasyly Stus („Поезія як альтернатива до гноблення. Про лірику Василя Стуса“) // Geist und Macht. Schriftsteller und Staat im Mitteleuropa des „kurzen Jahrhunderts“ 1914-1991 (Дух і влада. Письменники і держава в Центральній Європі в „короткому сторіччі“ 1914–1991“) / Marek Zybura, Kazimierz Wycicki (Hrsg.). – Dresden : Thelem, 2002. – S. 373–383.

АННОТАЦІЯ

Леся Івасюк. Проблематика рецепції Василя Стуса в німецькоязычному просторі.

Охарактеризовано сучасне становище і проблематику рецепції феномена Василя Стуса в німецькоязычному просторі; показано однопланове сприйняття творчості Стуса в німецькоязычних країнах; визначено головні перешкоди на шляху до більш широкого підходу до життя і творчості Стуса; встановлено факт відповідності теоретичної бази для розуміння інтелектуальної опозиції в комуністичних (концентраційних і трудово-исправительних) таборах СРСР; подано і проаналізовані приклади сприйняття Стуса в різних жанрах в німецькоязычному просторі; вказано на фрагментарний, опосередкований

и зауженный контекстами подход к пониманию и рецепции Стуса, а также на возможность его преодоления.

Ключевые слова: Василь Стус, рецепція, Україна, німецькоязычні країни, Анна-Галя Горбач, тоталітаризм, комунізм, фашизм, інтелектуальна опозиція.

ABSTRACT

Lesya Ivasyuk. The Problem of Vasyl' Stus Reception in the German - Speaking Countries.

The current state of the reception of the Stus-phenomenon in the German-speaking countries as well as its problems have been characterized; a one-dimensional reception of Stus' intellectual legacy in the German-speaking countries has been displayed. The author identifies the reasons for the apparent weakness of comprehending the phenomenon of Vasyl' Stus in European criticism. On the one hand, it shows little attention to the plight of political prisoners in post-Stalin Soviet Union. On the other hand, the poet affirmed himself as a brilliant individualist and existentialist philosopher and at the same time – a national artist. This combination of intellectual is affordable for only a small circle of readers. Main obstacles on the way to a broader approach to the life and literary legacy of Stus have been determined; the deficiency of an appropriate theoretical basis for the conceiving of the intellectual opposition in the communist concentration and labour camps of the USSR has been stated; exemplarily cases of the reception of Stus in various genres in the German-speaking countries have been quoted and analyzed; a fragmentary, indirect and constrained by the contexts approach to the understanding and reception of Stus as well as the possibility of overcoming it has been indicated. The common segments in interpretation by A. Woldan, L. Cybenko and E. Wolffheim are highlighting the theme of loneliness in poetry by V. Stus, existential condition for the limit in terms of the camp, motive of the threat of Identity loss and depersonalization. The author stresses an ultimately inextricable link of V. Stus with the term „homeland” while his intellectual ownership to the world cultural heritage from which he, along with Ukrainian, drew material.

Key words: Vasyl' Stus, reception, Ukraine, German-speaking countries, Anna-Halia Horbach, totalitarianism, communism, fascism, intellectual opposition.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2014.